

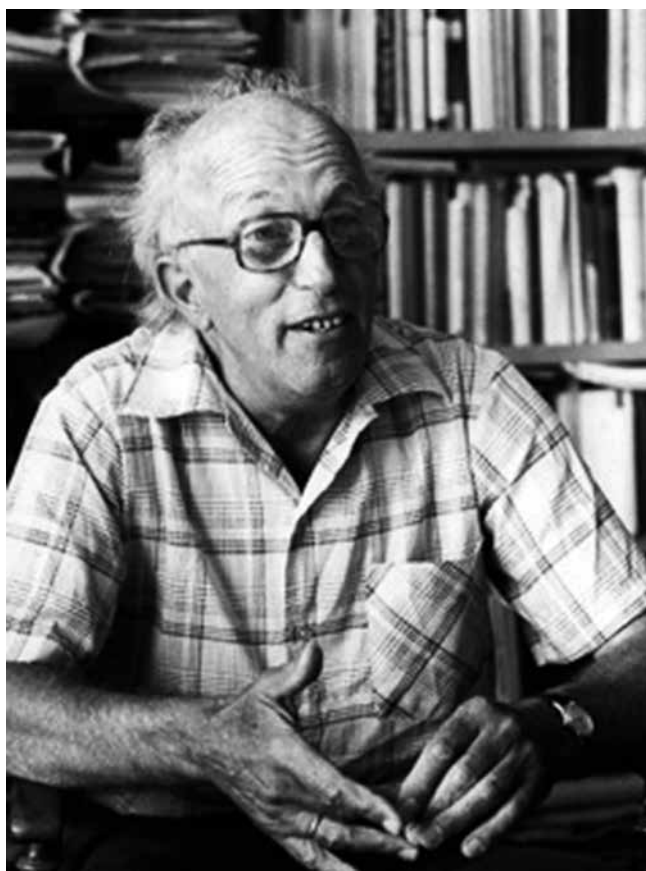
NARRATIO

dr. Theo Salemink

KAPITAAL ALS NIEUWE RELIGIE

**Theoloog in crisistijd
Arend Th. van Leeuwen
(1918-1993)**

KAPITAAL ALS NIEUWE RELIGIE

Theo Salemink

Kapitaal als nieuwe religie

Theoloog in crisistijd

Arend Th. van Leeuwen (1918-1993)

NARRATIO

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking
met het publicatiefonds van de
Vereniging voor Theologie en Maatschappij.

Narratio

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met het publicatiefonds van de Vereniging voor Theologie en Maatschappij www.vtm-web.nl

Dr. Theo Salemink (1946) studeerde 'theologie van het maatschappelijk handelen' bij Arend van Leeuwen in Nijmegen, promoveerde bij hem in 1980. Publiceerde *Katholieke kritiek op het kapitalisme* (1991) en samen met Marcel Poorthuis een trilogie over 'beeldvorming' over de jodendom, boeddhisme en islam in Nederland: *Een donkere spiegel* (2006), *Lotus in de Lage Landen* (2009) en *Van harem tot fitna* (2012). Daarnaast publiceerde hij over avant-garde en religie, o.a. *Op zoek naar de blauwe ruiter* (2001, samen met Marcel Poorthuis) en *Een andere Lucebert* (2008). Bij zijn afscheid van de Universiteit van Tilburg verscheen als liber amicorum *Vrienden met de Mammon. De levensbeschouwelijke dimensie in de economie* (2013).

Gerrie Huiberts is eindredactrice van deze serie boekjes over theologen en theologes.

ISBN 978 90 5263 239 1

NUR 707

© 2014 uitgeverij NARRATIO, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem

tel. 0183 62 81 88 fax 084 739 29 45 email: lvdherik@narratio.nl
Actuele informatie is te vinden op www.narratio.nl en via de boek-signalering van www.boekentafels.nl.

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, Internet of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Ook te bestellen via de Internetboekhandel www.kerkboek.nl

INHOUD

Woord vooraf	7
Navolging	9
Zending, kolonialisme en socialisme	14
Als de goden zwijgen	17
Over de islam	22
Over het boeddhisme	26
Kritiek van de hemel, kritiek van de aarde	29
De nacht van het kapitaal	37
Structureel atheïst	47
De vijfde Barmer These	50
Over de doodsgrens	57
De val van de muur	61
Buiten loopt een fazant	68
Een nieuwe crisis	71
Bronnen	73

WOORD VOORAF

De marxistische theoloog Arend Th. van Leeuwen ging als hervormd zendeling naar Indonesië, steunde de onafhankelijkheidsbeweging en kwam in conflict met zijn eigen partij, de PvdA. Zijn proefschrift uit 1947 ging over een middeleeuwse islamitische theoloog: *Al Ghazzali als apologeet van de islam*. Zijn afscheidsrede aan de katholieke universiteit in Nijmegen in 1985 was getiteld *Over de doodsgrens*. “Wij leven in een bezeten tijd. En wij weten het.”, zo begint zijn rede, naar een woord van Huizinga. En daartussen strekken zich bijna veertig jaar aan engagement en kritische theologie uit. Hij was directeur van het instituut *Kerk en Wereld*, hield zich bezig met de islam en het marxisme, met secularisatie en Koude Oorlog, met ‘ontwikkeling door revolutie’, maar ook met ‘profetie in een technocratische tijd’. Hij was sinds 1971 hoogleraar aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Zijn magnum opus stamt uit de crisistijd van 1984 en was getiteld *De nacht van het kapitaal*. Hij pleitte voor een economische theologie. Hij noemde zich zelf een ‘structureel atheïst’, maar meende dat de joods-christelijke traditie een unieke bron was voor religie- en ideologiekritiek, juist in deze seculiere tijd. Op persoonlijk vlak was hij vroom en bijbels. Van geboorte remonstrants, werd hij hervormd en werkte later aan een katholieke theologische faculteit. Hij stierf in 1993. De zegetocht van de neoliberale beweging na zijn dood heeft zijn economische theologie tijdelijk ‘verduisterd’, maar de bankencrisis sinds 2008 werpt een nieuw licht op Van Leeuwen’s fundamentele kritiek op het kapitaal en op andere ‘wanen’ van de burgerlijke samenleving.

NAVOLGING

Arend Th. van Leeuwen werd geboren aan het einde van de Eerste Wereldoorlog op 1 september 1918 in Utrecht. Zijn vader was hoogleraar dermatologie aldaar. De familie stamt uit een geslacht van in de 19^e eeuw bekeerde joden, werd remonstrants, was maatschappelijk geëngageerd en geïnteresseerd in het religieus socialisme. Arend van Leeuwen studeerde voor de oorlog theologie in Leiden, was corpslid en hoorde tot de fine fleur van de protestantse intelligentsia.

“Terugblikkend beleef ik mijn jeugd- en studie jaren als een wonderbaarlijk landschap van licht en zonovergoten vergezichten, de interbellumperiode. Opgevoed in een bevoorrecht intellectueel milieu, heb ik op het Stedelijk Gymnasium de Europese klassieken met volle teugen ingedronken. Mijn godsdienstige vorming, voortgezet tijdens mijn theologische studie in Leiden, was doordrenkt van vrijzinnig protestantse humaniteit, religieus socialistische utopie en pacifisme. Daar overheen een laag Leidse arrogantie, de volstreekte vanzelfsprekendheid als lid van het Corps deel uit te maken van de bloem der natie.”

(WF, 1)

In het geweld van de Tweede Wereldoorlog kon Arend van Leeuwen zich niet langer vinden in de vrijzinnigheid en zachtheid van deze Remonstrantse Broederschap en werd in 1942 lid van de Hervormde Kerk. De invloed van de steile bijbelse theologie van Karl Barth en Hendrik Kraemer, zijn leermeester, was daar niet vreemd aan. Ergens in die jaren moet er een ‘bekering’ plaats gevonden hebben, die hem deed besluiten de ‘navolging van Jezus’ serieus te nemen, te kiezen voor de armen en vreemdelingen en zendeling te worden in Indonesië. Hierbij speelde de ontmoeting met de *Römerbrief* van Karl Barth een beslissende rol. Deze brief, zo meende hij later, ‘vernietigde voorgoed het beeld dat God

verlengstuk is van onze idealen en Jezus de incarnatie van de hoogste zedelijkheid.' (WF, 1). De Duitse lutheranen, schrijft hij, kozen voor Hitler. Jezus lag voor hen in het verlengde van de nieuwe ideologie van het nationaalsocialisme en het christendom was een 'Duits' christendom. Die ervaring schokte Arend van Leeuwen. Geen 'natuurlijke theologie' meer, maar een confronterende theologie.

Er is een fragment van een brief bewaard gebleven die hij kort na de oorlog schreef aan zijn schoonzus Nel. Hier spreekt een bewogen, charismatische man die geen zacht en vrijzinnig christendom zocht, maar wel een christendom van het hart. Al is de taal die van het pathos van zijn tijd, de tekst geeft toch een bijzondere inkijk in het brandend verlangen naar 'navolging' bij deze jonge theoloog. De stemmen van Dietrich Bonhoeffer en Karl Barth zijn herkenbaar.

“Ik geloof, dat wij over God vaak te ver, te bleek, te abstract, te weinig huiveringwekkend denken, dat wij God meestal veel te weinig ernstig nemen. [...] En daarom is het zo ontzettend, dat we God, Die ons geboren doet worden en ons leven leidt, ons doet lijden op vaak volkomen zinloze manier en ons allen voor het ondoordringbare feit van den dood stelt, meestal zoo beleefd onpersoonlijk op afstand houden. We weten, dat er een God bestaat, ja we moeten het wel aannemen, maar deze God is niet voor ons de groote Liefde, de verterende Gloed die ons hart in gloed zet, ons tot tranen roert, ons tot daden dwingt, ons onszelf doet overwinnen, tegenover de ingewortelde gewoontes, ingeroeste vooroordelen, onze wil omsmeedt en ons steeds opnieuw openbreekt door Zijn ernst. 'God is een verterend Vuur'. [...] God is nameloos wreed, Hij speelt met ons lot, Hij leidt deze wereld op zoo'n manier dat ik er niets van begrijp en het eerlijk gezegd veel beter zou doen dan Hij, God is vaak zoo ver, zoo hopeloos teruggetrokken in Zijn onbenaderbare verborgenheid en toch... Gij, wrede, verborgen, onbegrijpelijke God, blijf bij mij, dan is het genoeg. Want wat moet ik beginnen, als Gij er

niet meer waart, als ik overgelaten werd aan mijn illustere denkbeelden over de inrichting van de wereld, mijn eigen oordeel, waarmee ik U beoordeel én veroordeel, mijn prachtig sluitende argumenten en redeneeringen, waarmee ik U de wet voorschrijf en U voorzeg wat 'rechtvaardigheid' en 'goedheid' is, kortom, wanneer ik, zoals ik eigenlijk het liefst zou willen, mijn eigen Godje was? ”

(BN, 30)

Hier is God niet de liefelijke God van de vrijzinnigheid, maar de robuuste God als 'gans Andere', waar Barth over spreekt. De God die de natuurlijke godsbeelden van de mens 'breekt'. God is een verterend vuur. Dat is een grote afstand. Maar de afstand is overbrugd. Eenmalig. In de mens Jezus Christus. En hier duikt een tweede motief aan de oppervlakte. Het motief van de 'navolging'.

“Deze huiveringwekkende, overweldigende werkelijkheid van God wordt omwentelend, diepaangrijpend en ingrijpend voor me in het drama van Jezus Christus, zoals het zijn schrijnende eenvoud verteld is door lieden, die het zelf ook niet begrepen en er ook niet veel verstandigs over zeggen konden, maar die het gezien hadden en gehóórd hadden en overweldigd waren door een mensch, die toch gansch anders dan een mensch was en voor wien ze daarom neerknielden en aanbaden en beleden dat God gekomen was. [...] dat Hij, het Licht, werkelijk in de wereld gekomen is, maar dat de mensen, waarvan wij er één zijn, de duisternis liever hebben gehad dan het Licht. Wij hebben immers onze eigen kunstverlichting, die we kunnen aandraaien als het ons past! En die kunstverlichting noemen we in onze ekelachtige [afschuw verwekkende ts] eigendunk en zielige verwaandheid ...Licht. [...] In de schrikkelijke eenzaamheid van Gethsemani en Golgotha ontmoet ik steeds weer de schrikkelijke eenzaamheid van den eenen waarachtigen God,

Die door ons niet ernstig genomen wordt. [...] Hij [Jezus] ziet ons door de oogen van hem of haar, die onze kring binnenkomt zonder dat het ons nu juist past en dat kan ook ons kind, onze echtgenoot zijn voor wien of wie we nu juist geen tijd hebben, die ons irriteert door domheid, onbeschaafdheid, die niet in onze kring past, van wie of wien we instinctieve afkeer hebben. Dat gebeurt bijna dagelijks! Doch hoe vaak beseffen we dat? Ik wil alleen zeggen: soms zijn er kansen die we hopeloos voorbij laten gaan, en het is te laat, en alleen zien we nog in onze gedachten een paar ogen op ons gericht, verwijtend, hatend, of alleen maar hulpeloos en diep ellendig of met een onzegbare uitdrukking van niet beantwoorde hunkering naar wat begrip en liefde. Als ik aan Christus denk zie ik twee brandende, ernstige oogen op mij gericht.”

(BN)

Deze charismatisch-sociale ‘navolging’ van Jezus Christus dreef hem in den vreemde, samen met zijn even bevlogen als nuchtere vrouw Anneke van der Sluis, en maakte van hem een zending die van dit Licht in het Evangelie wilde vertellen, niet om het kolonialisme te legitimeren, niet om de natuurlijke religies van islam of boeddhisme te vernietigen. Die religies noemt hij soms eerbiedwaardig. De zending brengt iets anders. Niet een religie, maar een geloof in een persoon, in Jezus Christus, geloof in de navolging die kiest voor de vreemdeling, de andere, de arme. Maatschappelijke solidariteit en vrome mystiek gaan hier hand in hand, zoals ook in zijn latere leven, zelfs als hij zich structureel atheïst noemt, Marx duidt als een theoloog en aan een katholieke universiteit werkt. Een vreemde combinatie voor een van huis uit steile Barthiaan.

In een bewaard gebleven brieffragment uit de Tweede Wereldoorlog, gericht aan een onbekende brieveschrijver, verwoordt hij zijn motieven om te kiezen voor de zending. Voor hem is de ‘navolging’ van Christus het diepste motief. Jezus Christus kwam niet voor de mensen met een rijk religieus

leven, schrijft hij, mensen met een maatschappelijke positie. Hij kwam voor de armen van geest.

“Christus evenwel komt niet tot de mensen met de rijke godservaring, maar tot de armen van geest, niet tot de vromen, maar tot de zondaren, niet tot de gezonden, maar tot de zieken; niet tot de bijna-volmaakten, maar tot de verminkten en de gederailleerden. Veroordeeld volgens het nog steeds onovertroffen Romeins recht, uitgeleverd aan een Raad van uiterst wetgetrouwe Joden, sterft Hij aan het kruis. Terwijl wij mensen op deze wereld wel op allerlei manieren aan ons heil kunnen komen, eindigt de rondgang van den Godsgezant volstrekt heilloos. Naar een woord van Pascal: “Christus is in doodstrijd tot aan het einde der wereld; tot zolang moeten wij niet slapen!” Menselijke heilsbehoefte streeft steeds naar een ‘volmaakten’ toestand van vrede en geluk en geestelijk evenwicht. Indien wij echter voor het kruis komen te staan, wordt ons al deze menselijke wijsheid tot dwaasheid, en wordt ons de volstrekte heilloosheid van Zijn sterven tot een opgericht teken van de heilloosheid dezer wereld voor God.”

(ZE)

Daarom kiest hij voor de zending, al in de oorlog, al zal het tot 1950 duren voordat hij naar Indonesië vertrekt. Om zich op de zending voor te bereiden verdiepte hij zich in de islam. Immers, Indonesië was en is het grootste moslimland ter wereld. Hij schreef bij prof. Kraemer, zijn leermeester, een proefschrift over *Al Ghazzali als apologeet van de islam* (1947). Tot zijn vertrek naar Indonesië was hij studentenpredikant onder de ‘oosterse studenten’ in Nederland.